

דבנו אברהם אבן עזרא ומלאכתו הספרותית בארץ אנגליה.

מאת יהודה ליב פליישר, מימיוארדא (רומניה).

מוקדש לכבוד החוקר החשוב מר בצלאל רו"ת בלוגדן.

(הענין: א.) הקדמה. ב.) מדוע עזב ראביע את דרום וילך ללונדון? ג.) התנודותיו של ראביע בלונדון. ד.) ספר "סוד מראי" של ראביע בכי' וברפס. ה.) תכנון של ספר "סוד מראי". ו.) אגרת השבת של ראביע. ז.) איפה חבר ראביע אגרת השבת שלו? ח.) קורות אגרת השבת. ט.) נדר מי כתב ראביע את אגרת השבת? י.) איפה חי ראביע אחרי שנת תתקכ"ט? יא.) תרגומו של ראביע לספר הלוחות. יב.) ספר הספסר לראביע. יג.) סוף ימי ראביע ומקום עשרתו.

א.) הקדמה.

דברי ימי ראביע באנגליה. הוא הפרק האחרון של קורות חי' האיש הגדול הזה אשר במיטב שנותיו לקח כלי הנולה בידו ולא הניחם עד עת זקנתו ושיבתו. כבר בימי שחרותו עבר מספרה, ארץ מולדתו, לאפריקה וסבב שם במארוק, באלגיר ובתוניס (שבצפון אפריקה) ושב לספרה, אך כאשר החלו שם הרדיפות הנוראות של האלמוגורדין (2) או היה מוכרח לעזוב את ארץ מולדתו האהובה לה לנמרי, ואף שכלתה נפשו לשוב אליה (3), הן לא נתמלאה שאיסתו זאת לעולם, כי מולד הוליכו בדרך אחרת לנמרי. — לערך שנת תת"ק (900) — בהיותו כבן מ"ס שנה — הגיע בנפשו נבהלת מספרד לרומא, משם הלך לעיר העתיקה לוקא (Lucca) אשר אצל פיה (Pisa) שבצפון איטליה, ומשם לעיר מנטובה (Mantua) ולעיר ורונה (Verona) שכולן בצפון איטליה הן, לערך שנת תתק"ח (908) עבר מאיטליה לעיר בדרש (Beziers) ולעיר נרבונה (Narbonne) שבספרדנסיה אשר בדרום צרפת ומשם לעיר דרום (Dreux) שבצפון צרפת. בעיר האחרונה הואת מצא לה כנראה

1) עיין תלמדי. רבנו אברהם אבן עזרא בלפריקה [ג'תזרח ווערנ' ירושלים תרפ"ט כרך ג' עמוד 81—91] וסיני, יהוא ספר השנה לחכמת ישראל צרומניה, נוקרשט, כרך א' שנת תרפ"ט.

2) עיין תלמדי. תודע ילא ראביע ווארץ ספרד? [ג'תזרח ווערנ' תרפ"ט כרך ג' עמוד 325—335.]

3) עיין גראס הקדמתו של ראביע לפרושו לקהלת שכתב: כאלו יתאור האורח שנסעה לטוב אל ארץ מולדתו, להיות עם משפחתו, כן תכסוף הרוח המעכלת להאזין צוענות הגזירות, וכו'.

מקום מנהל, כי ישנם שם שנים רבות ויצאה מנהל יד עברה ספחית 100-11
מאוד. (1) האחרונה בין יצירות הספחית האלו הם פרוש לתר עשה אשר נכס
במה שבת תהיה (917) (2).

בשנה זאת כבר היה ראובן — לפי השערה — שנועד בשנת ד'א תת"ן
(850) (3) — בן שנה (68) שנה וזהו בודאי שובע נדודים והסתקאות. ומי ידע
למי אתה עמל ובעם כל בן העדה ולא יבקש לשוב בשלום? אך מנחה עדי
לא נתמלאת סאת נדודים כי בשנת תתק"ח (918) כבר אנו מוצאים אותו
לנודד (4).

(ב.) מדוע עזב ראב"ע את העיר דרום והלך ללונדון?

בה זאת האביע לעיני את Dreux, מקום ישיש יושב לכל המעט, יושב (5) בשלהי הולדת ללונדון? (6) על זה אין לנו שום תשובה בודקה, אבל אנחנו חושבים כי האביע יושב בעיר Dreux אצל איש נדון ומכבד וישיש חי משה בן מאיר איש תמן לאביע ביום חלו עד אשר נפטר, ולכבודו חלל האביע לפיכך את התורה בישיבה ישיבה. (7) ואולי נפטר או חי משה זה או יחד מנכסיו או האביע לא רצה עוד לחיות עליו לשיבה ולכן עזב את העיר הזו. — ואלו לי חקא ללון נדן כי בודא ישיש יושב יצא לו כי נדון לפיכך כי יצא יושב אנשים חשוכים

(1) האקדמיות לנצחיות אלו שיקן צמחוני. בלחן שם נהר רבנו אברהם אבן עזרא ?
[עזרה ונערכו כך ב' חרשים עמוד 245—256]. "צמחוני", "ראש"י בלחן" (שם תר"ן
חזקוני ה' ר' ז' וכו').

(2) זל בקוק פרושו לחצור זה: פרשתו אלז הוואנר חזיהם בן וחזר אלז **בא**
הספרדי שנת חרנעת חלפים וחטע וחזת וכנע עשרה צראש חודש שנת צעיר חודש.
(5): דרום וזיל Dreux, עיין וזילרי, חאנש צנרפת.)

(3) שייך ואלארי „באיוו סנה ות ראב"ש" הג' שמו 256 ולפניו.

(4) גם חזר ראובן ספר "סוד מורא" שלו ובסופו כתב: "חני חזרהם **הספר**

[illegible]

(5) שייך ונאמר "חצוני" כלפי "הכלל" ה' חצוני' א' פרק "ג."

[illegible]

1893, London. ר' יצחק צביה טויב; וזכרו של רבי'ס ח' יצחק, אשר חיה
היהוים צלומק, וזכורו ה'ק רחש' וישיב Roneu צ'ק'ר ח' יצחק, נטו של ר'
אשר ח'וי צביהו של רבי'ס ז' יצחק רחש' כל כך טוים. ח'לל כ'ר הצ'ח'י רח'ות
ח'אקרי, רחש' צ'רפ'ת' ח'יל' טל' ד'ריו' של Jacobs צ'ק'ר ז' צ'וים' על צ'וים.

7) עיין ווארטער. ראשית גורפת ה"ל. השיר יצחק חז' אשר זו חספה
את כל הדברים האלו ונחל נספר. רצנו אברהם חזן בורח" (קיצון הכותה הראשית) של
בהנח, ווארטוי תרנ"ד ח"א עמוד 69.

עשירים ונדיבים אשר יכלכלו את שיבתה המזרח הפרושים והספרים אשר הוא יחבר על שמם.

ונראה לי כך, כי כלל גדול בידו, "ראב"ע לא היה בין האנשים אשר נסעו בימי הבינים דרך ערים וארצות, בדרך בן עירו ובן זמנו רבי בנימין מטודילו (1) ושאר נוסעים, אשר תכלית נסיעתם היתה לבקר את ארץ ישראל או להכיר את אחיהם היהודים הנפזרים בארבע בנפות הארץ, כי אילו היתה תכליתו להכיר אנשים וארצות, כי אז לא היה מתעכב כל כך זמן בכל מקום ומקום. כי הנה באיטליה התגורר בשמונה שנים [משנת תת"ק עד תתק"ח] ובצרפת בעשר שנים [משנת תתק"ה עד תתק"י] ובאנגליה לערך ד"ן שנים, נמצא כי במשך כ"ד (24) שנים לא בקר רק שלש ארצות בלבד, בעוד כי רבי בנימין מטודילו בקר במשך 15 שנים את כל אירופה ואסיה יחד עם ארץ ישראל! (2) ועוד כי אילו היה ראב"ע מתענין במנהגי הארצות ויושביהן כי אז היה נותן לענינים אלו מקום יותר חשוב בתוך חבורו, ואדרבא, אנו היום "ראב"ע לא היה מתענין בעניני גיאוגרפיה והסטוריה, כאשר כבר רמז על זה החכם מ. פרידלנדר (3) וכן נראה מתוך כל חבורו של ראב"ע, שיותר היה מתענין בשבילי דרקיע מאשר בשבילי דארעא. אבל נראה לי, כי מטרת נסיעותיו היתה רק לבקש ולמצוא לו פרנסתו, וכאשר גם מארץ ספרד לא הלך, רק בעת שאלץ אותו ההכרח, כי גורש משם (4), כן לא עזב שום מקום ממקומות מנוחתו עד אשר לא היה נאלץ לעזבו מפני שנסתמו מעינות פרנסתו.

ובארץ אנגליה היה אז מעמד היהודים טוב מאוד, כי תחת שלטון המלך היינריך השני (1189—1154) ישבו שם היהודים בשלוה ולחוב גרו בערים הגדולות שבאנגליה ועשו בהן חיל, וביהוד בעיר לונדון; והיו בהם גם עשירים ונכבדים אשר בנו להם ארמונים כהיכלי המלך וישרו והיתה להם שם קהלה גדולה (5) ושוב אין לתמוה "ראב"ע חשב שבמקום כזה יעלה בידו למצוא פרנסתו. ועוד כי הלק גדול של צרפת הצפונית, כמו המחוז Bretagne וכן המחוז נורמנדיה ששם העיר Dreux, היה אז תחת ממשלת אנגליה, ולכן היו צפון צרפת ואנגליה קשורים ואנשים יחד בקשר מסחרי ותרבותי, וכל זה הקיל על הראב"ע להעתיק מושבו שבצפון צרפת ללונדון.

(1) עיין בספרו הנ"ל של ר"ד כהנא חלק ב' כרך ב' עמוד 67, שרצ"ע לא צ"ל י"ד נו"ד כי אם צ"ל י"ז.

(2) עיין חלק האקטות לר"י אייזנשטיין, בעמודים תרפ"ז עמוד 15 שכתב בנפשו שר"ע נסע בין 1165—1178.

(3) עיין חלקו האנגלי Ibn Ezra in England בתוך The Jewish Historical Society, London 1894—95, עמוד 47.

(4) עיין חלקו: "הדעות יחד ראב"ע והספרד?" [הוציא והעריכ] כרך ג' עמוד 325—335.

(5) עיין קורות ישראל לגריץ (גרמנית) חלק VI, עמוד 240; בספר רבי אברהם אבן עזרא של ר"ד כהנא וחלקיו תרנ"ד כרך שני ח"צ עמוד 43; "שנת יסוד" הולדת יונה, הנובר 1924 עמוד 42. וכנהג רש"י לעיין בספר קדר החכמים לניינבושר עמוד ק"ז, ולפינו תחת יד.

(ג) התגוררותו של ראב"ע בלונדון.

כאשר חשב ראב"ע בן יהוה בלונדון מצא לו איש חשוב ונדיב אשר תמך אותו לימי קטנותו וראב"ע למד עמו תורה ומקרא וגם חבר ביטולו ספר מיוחד המתעסק בעניני המצות. ישמו המושג של הנדב היה לפי ראב"ע "יוסף בן עקיב" בן הוזכרו ראב"ע בסוף הישר אשר חבר לכבודו בראש ספר "יסוד מורא" שלו (1) וזה ספר חשוב על דבר המצות. אשר כתב ראב"ע לבקשת הנדב הזה. וזאת ידענו מכי מתוך דברי ראב"ע נוסף בספר הזה באמרו: "הושם הנרא ידוע תום לבבי כי לא חברתי זה הספר להראות כי עמדתי על חכמותי. ישננו לי סודות להתפאר. גם להשיב על הקדמונים כי ידוע ידעתי שהיו חכמים וראוי השם ממני גם בדור הזה חכמים גדולים מאוד. רק חברתי לנדב שלמד לפני ספרים שחברתי לה ומרוב אהבתי אותו הונעתי נפשי לכתוב לו ספר במצות. כי ראיתי כי הוא איש אמת וראא את השם." (ע"ל 2).

את הספר הזה חבר ראב"ע בלונדון בשנת התק"ח (1918). כי כי כתב בסוף הספר: "אני אברהם בן מאיר הנקרא אבן עזרא החילוני לחבר זה הספר ולכתבו בעיר לונדון ר"ש באי אנגליה בירת תמה ושלם בירה אב סוף ד' ישיבות. שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמנה עשרה לבריאה." (3) ובכך העיד גרין על

(1) הספר הזה הוצא בחקרונות וצלי תקונים גם גרשם ספר יסוד מורא הוצאת שטן דף וי"ו ע"כ ואני אשתקד כחן צולחו ובתקונים ע"כ כתי כחן שמואל על ידי רחוק נספרו התשוב ריינש לונדן געדיכטע דעם חן מורא צרפלי 1887 עמוד 77. וז"ל:

1. "אחד צלי ראשית הכל וכלל הדור
2. אך הוא נכחם על פי איש להגידו
3. ידע לנצח נשכיל צרלו נמשכו
4. כי כל נכחם צו הוא צלחת עזר.
5. ולעם צרלו לטו ולכדורו
6. הראה צהר סניו אשו ולפידו
7. חן מונח לא רלו ולפקידו
8. ליר חן חן דורו וכלותו
9. ואני נכה הוא צמח צפקורו
10. ואנחה כתוב סרו ויוסרו
11. בית לחורו אכנה ויעורו
12. ילח אלהיו חני להעורו
13. אורה צלילי לאל ולדורו
14. יוסף צו יעקב על וחתן ידו.

(2) הוצאה הגיל דף י"ז ע"כ שער השני.

(3) כך הוצא בקורות יסוד של גרין (ירושלים) חלק VI. סיון 8 חות XI. וחקר ב"י אופנהיים. אפס כי הזכיר גרין כי כתב "ירושלים" ב"י 314 כתב חקרי"ם נחקס חקרי"ם. ועוד הוסף החכם וי. וילנסקי ב"י (צ"ל צרפלי) עמוד 279 כי כתב זה כתוב "שגדירי"ם" נחקס "לונדוני" ועוד שם נבחרו הלכות יש שניים קטנים צ"כ כתי די רובי הגיל ולכן שלח בתי"ם לנפס הזה. ואין יתכן הדבר הזה וצפתי צמח לנפס השנה? וע"כ אחר וילנסקי כי היות שראשית חבר ספריו לנדיבים שיפרסמו אותו עד שיגמור ספרו חלל לא בכל עת ובכל שעה היה צדו לחבר ספר חדש לכן לפעמים העתיק ראשית ספריו שהיו כבר נוגחים לפניהם אך לנדיב לא יכלה הקורא חלק החנוה שנתן לו חסד חדש כי אם העתיקה ונחמור שהיה כבר חתן ידו. וכן היה הדבר גם בספר "יסוד מורא" כי צלחת חזרו ראשית צמח לונדון בשנת תתק"ח לזרוע צלחתו ב"י ח"ג. ולכן בהוצאה הראשונה של הספר הזה (קובצת שנת ה"ן) וכן צלחת ב"י לא הוצא השורה 13—14 של

נכון שאם בירה תמה של שנת תתק"ח כבר היו לו נרבי חכם אשר בעבורו חבר ספרים אחרים גיב כמו שאמר "רק חברתיו לנרבי שלמד לפני הספרים שחברתי לוי הרי מזה משמע, כי ראביע כבר התעכב יש זמן חשוב לפני זה. אבל עכ"פ בא ראביע ללונדון אחרי ר"ח טבת של תתק"ז (917), כי ביום הזה היה עדיין בדרום. ששם גמר או פירשו לתרי עשרה כמו שאמרנו לעיל (סימן א').

ואיזה ספרים חבר בשבילו? אין ספק שר' יוסף למד לפניו פרושיו לתורה כי עדיין נמצא קטע אחד והוא פרוש לפי ויהי אשר בראשו כתוב בפרוש: "אני יוסף ב"ר יעקב ממדוריל שמעתי מפי זה החכם פירוש זאת הפרשה בלונדריש וכתביה בלשוני" (1) יש אומרים שגם הפרוש הארוך לספר שמות, והוא הנדיל להיות נדפס בחומשי"ם. נולד ע"י ישר' יוסף בן יעקב זה העתיקו מפרוש המקורי של ראביע לשמות (2) וגם בפרוש ראביע לתהלים נמצאים הוספות שונות (3) ואולי גם את זה למד ראביע לר' יוסף והעתיקו לפניו. אבל ברור שראביע למד אותו פרושו לתרי עשרה, כי בסוף פרושו לתרי עשרה כתוב מפרוש ביה הלשון: "ואני יוסף ב"ר יעקב ממדוריל העתקתי ממכתב יד המחבר גם הוספתי קצת פה על לשונו כאשר הוא פירש לי בעת חבורה רק בעבור שהוא ל' שון פירושו [כלומר, מה שקבל ממנו בעל פה ולא בכתב] סימנתי המורה הנוספים בשתי נקודות בראש המורה ובסופה ובכל מקום שימצאו השתי נקודות

העיר שגראש הספר כי צלחת לנרבי אחר נלתי נודע חברה ולא לר' יוסף בן יעקב, אבל אחר שנה אחת (נשנת תתק"ט) הגיע ראביע לעיר אחרת [לעיר טנדיריס? היה עיר נכס כזה? י. ל. פ.] והעתיק ויחדש את הספר נשנל הנרבי ר' יוסף בן יעקב. אבל שנה כמותן את תוספת השנה. — עי"ב. ואני חושב על החכם הגדול יור וילנאקי, (4) הן אם שנה ראביע את תוספת השנה, כזו ח"ך אפשר שלא שנה גם את החומר? ובי גם נפגש השנית החל לחברו בירח תימן והשלימו בירח אב סוף ד' שבעות דוקא, ולא פחות ולא יותר? (5) ועוד כי הנה ר' יוסף בן יעקב זה היה צלחת נעיר לונדון ולא נעיר אחרת כאשר חשג וילנאקי, כי בן יונא צראש הקטע לפרוש ויהי ח"ל: "אני יוסף בן יעקב ממדוריל שזעתי מפי זה החכם פרוש זאת הפרשה בלונדון ר"ש ובחצתיה בלשוני" עכ"ל [ונמצא נספרו של פרידלנדר Essays on The Writings of Abr. Ibn Ezra London 1877] הוספה עצמית עמוד 65. אבל ודאי שראביע כתב ספרו "סוד מורח" נשנת תתק"ח לר' יוסף בן יעקב בלונדון, והעתיק אחר לא דקדק ונשג לבחון "טנדיריס" נזקוק "לונדריס" הוא לא דקדק גם נפרט השנה וכתב תתק"ט נזקוק תתק"ח, וכן לא דקדק נשנת גם נסגנון. (1) עיין הערה שלפני זאת.

(2) כי נשנות י"ג י"ב נמצא לשון זה: "והנני הכותב ויוסף על דברי זה החכם כאשר שזעתי ופירו" עכ"ל. וי"א שהזקוק הזה היה ר' יצחק בן יהודה אשר לבדו חנר ראביע, ספר הש"ט שלו נעיר בדר"ט. וכבר נודע ע"ז נמצאק נגזק III. 49. ולא יכולתי להשיגו. ואם נאמר כי ר' יוסף בן יעקב העתיקה, אז אולי קצב אותו הפרוש את מורחו הנוכחית צלחת שנה — אבל לפניו היה נפרד ל"דקדוק ופרוש" בדרך פרושו הארוך ל צ ר א ט י ת. ועיין תלמידי "אכן נמצא בנרפת" [נמצא ונעצר תרץ חוצרת ה'—ו'—ז' וכו', פרק י"ב].

(3) עיין נמצארי ראביע נרפת הנ"ל פרק ט"ז

בין מלה למלה הוא תוספת פירוש מסי' עכ"ל 1). וכאמת נמצאות בפרו
ראבי"ע לחרי עשר תוספות רבות מאוד ואין ספק שהן מידו תלמידו ר' יוסף. 2)
ומכאן נובלל ללמוד דרך למדו של ראבי"ע. הנה הוא הניח פירושו המקורי
לפני תלמידו. התלמיד העתיק את הפרוש לעצמו ובאמצע ההעתקה פרש לו ראבי"ע
את דבריו הקצרים שבכתב, ולפעמים תוסף התלמיד לתוך ההעתקה גם את הפרושים
האלו אשר שמע מאת ראבי"ע בעל פה. ומה נובל לדעת ג"כ הטעם שראבי"ע קצר
כל כך בלשונו והוא לפי שהוא כתב את פרושיו כמעט רק לעצמו וכמד על פרושו
אשר יוסף לפרש לתלמידו בעל פה בשעת ההעתקה.

ומי היה ר' יוסף בן יעקב זה ממדויל? כבר כתב ההיסטוריון Joseph
Jacobs (3) שלא מצא איש נכבד בשם זה באותו דור. גם בשם המקום מודויל
יש חלוקי דעות. החכם מ. פרידלנדר (3) העתיקו "Maudeville" בלי כל הערה. וכתב
על זה ד. הרצוג (4) שלפי ידיעתו לא נמצאה בעולם עיר בשם זה. גרין כתב
Madeville (5) ושם אהרן סימן שאלה. ואחרים כתבו שהיא Monteville במדינת
Normandie שבצפון צרפת. 6) גם יש דעות שהיא Marvil או Morvil באנגליה. 7)
ובללו של דבר שעדיין אין בידינו לקבוע את המקום הזה בדיוק. אבל עכ"פ אנו
יודעים מתוך דברי ראבי"ע שהיה האיש הזה אדם נדיב לב. איש אמת וירא אלהים
ואם גם אין ראבי"ע משבחו שהיה גדול בחכמה. בכ"ז היה עכ"פ ת"ח חשיב. והפרוש
לסדר דהו אשר כתב בסגנון שלו — ע"פ מה ששמע מראבי"ע בעל פה — כתוב
בסגנון טוב ויפה ומדויק. וכן נראה גם מתוך ספר "יסוד מורא" אשר כתב דוקא בשביל
האיש הזה שהיה ר' יוסף בן יעקב זה עכ"פ ת"ח הגון ואהב הטוב והישר.

1) וונזא, "צאנזר לאנד" חלק ז' וינה תר"ך עמוד 152 ע"י י. ל. דוקס וזה
כ"י אחד. וכן ראה גם הנפרס הקדמון רבנו יוסף טוב ע"ס הספריו בסוף הפרש לחרי עשר
[וונזא בספרו לפנת פננת, הוצאת הרלוו קרלקו תרע"ז עמוד 184] ובס' כתוב, "ואני יוסף
וונדויל ח' ז' ד' וכו'".

2) עיין-חאזרי, "ראבי"ע נלפת" הגיל פרק כ"ז. עיין בספר Essays וכו' כ
פרידלנדר עמוד 170.

3) נספרו The Jews וכו' הגיל עמוד 30.

4) נהערתו לספר "לפנת פננת" הגיל עמוד 184 הערה 1. גם העיר שם ב
כ"י שוורס, "וונדויל" אך קשה עליו לומר שהיא Marvéjols כי שם זה כותבים לפי ד
גרס [Gallia Judaica 365]. "וונדויל" ועוד כתבו הספרים גורסים. וונדויל.

5) נספרו הגיל חלק VI. אות 8 סיון XI, הוצאת ש"י ת. אלז שטיינשנייד
וניה נשמו [כנראה ויתוך ההוצאה הר' א' ש"י ת. נספרו Abraham Ibn Ezra עמוד
61 הערה 5 כד: Mondeville].

6) וונזא נסס, "הינזר" 1862 עמוד 49.

7) עיין חאזרי וכו' 1. עמוד 111. גם הדעה הזאת וגם הגיל נסס, "הונזר"
לא ראיתי במקור. רק הן וונזא נספרו Abraham Ibn Ezra של שטיינשנייד
Suppl. z. hist.- lit. Abth. d. Zschr. f. Mai, u. Phys. 1880 עמוד
הערה 5 ע"י.

ד. ספר יסוד מורא של ראב"ע בכ"י ובדפוס.

מספרו זה של ראב"ע נמצאים עד היום הרבה כתבי יד. כ"י אורי 318, כ"י ברלין 1,244 (1) כ"י פריס 1221, כ"י דירוזי 314, כ"י של הסימינריום בברסלו סמן 2,55 (2) וכ"י מיכל 316. ואין ספק שגם חזין מאלו נמצאים עוד הרבה כ"י לספר זה. כ"י פריס 7074 נמצא גם פרוש לספר יסוד מורא מאת ר' מרדכי קומסינו אשר חי לערך 1460 בעיר קושטא ואדרינפול (3) וכל זה לאות כי היה ספר זה חביב בעיני הקוראים, ולכן הרבו להעתיקו. (4)

גם בדפוס יצא הספר לאור הרבה פעמים בערך. החלה יצא לאור בקושטא, ממש לפני ד' מאות שנה. ב"ב חזקן שנת ר"ק, ע"י המדפוס ר' אישטרוק דטולק, בפקודת ההכס השלם הרופא המובהק כ"ד ישלמה אלמולי. אחר ר"ס שנה שוב י"ל שנית ע"י בנימין מעלי הכהן מירושלים בשנת תק"ל בהמבורג. להוצאה זאת אין כל התיבות לפי שאינה עפ"י כ"י וגם היא משוּבּשֶׁת. (5) אחר כ"ג שנה שוב יצא לאור ע"י י"ל איש מבית לוי בפראג בשנת תקנ"ג, אך גם ההוצאה הזאת היתה מלאה שבוש, ולכן אחר 37 שנים שוב הוציאו לאור ר' זלמן ב"ט שטרן בעיר פראג בשנת 1833 עם פרושו אשר קרא בשם "לוח חן". ר' זלמן שטרן זה היה או עדין בתור יושב בעיר גאלאנאט (הוא גם היום יושב יהודי חשוב בסלובאקיה). בבית הקצין הנדיב היקר כ"ה דוד קאלמאן. בבאורו "לוח חן" הפיץ אור על כמה מקומות קשים, אבל עוד הניח מקומות קשים רבים בלי באור או שנסתבש בביאורו. ביחוד לא יצא לידי חובתו בנוגע להעמדת הנוסחא הישרה על מכונה. כי לא הקר בכ"י, אבל בכ"ז עוד הרבה להבנת דברי הספר ובכלל עלינו להיקר את פרושו לפי שעבד בנחל איתן אשר לא עבד בה עדיין. אחר שבע שנים יצא הספר לאור מחדש עם תרגום גרמני על ידי מיכאל קרייצנאך בפֶּרנקֶפּוּרט א. מ. בשנת ה'—1840. לקרייצנאך היה אפשר להשתמש בפרושים אשר נתחדשו לפני צאת ספרו לאור, ע"י י"ד ל ו ע"י ההכס יעקב אייכנבוים (6) בשער י"א של יסוד מורא אשר. בעל "לוח חן" נראה לפרשה. שטיינר שניידר משבח את תרגומו הגרמני של קרייצנאך, באשרו שהוא מתאים לתוכן. (7) אבל אני לא ראיתי. קרייצנאך זה שהיה הוקר וחכם מפורסם מאוד ובפרט בחכמת

(1) מונא נספרו הכל של שטיינשניידר עמוד 99 הערה 150.

(2) כל אלו מונאים נמארו של מ. וילנסקי דנזיר, דרליק, ספר ז' תרפ"ג.

עמוד 279.

(3) עיין חולרות החיים של שטיינשניידר התורגם 1848 עמוד 26.

(4) עיין Abr. Ibn Esra הכל של שטיינשניידר עמוד 100.

(5) תדנרי החכם מ. וילנסקי דנזיר הכל עמוד 283 הערה 1 ומתוך נכתנו

חלי מיום ז' אדר תר"ץ.

(6) פרושו של ש"ל לשער י"א של "יסוד מורא" י"א לאור נכרס חזר חלק ז'

עמוד 75. ופרושו של אייכנבוים שם בחלק ד' עמוד 113. ולח האחרון קנל גם קרייצנאך וכן גם אחרים לאות.

(7) נספרו: "Abr. Ibn Esra" הכל עמוד 100.

המטימסקה נולד בשנת 1789 ונפטר ב"ת שנים אחריו צאת "יסוד מורא" שלו לאור.

דוד פריעדמאן (הומענע).

הערה בסליחה "מי שענה"

הסליחה "מי שענה לאברהם אבינו..." יסודה במסכת תענית פרק שני משנה ה' ופיראה ממני מדוע שנו מיסדי הסליחה במקורה "שענה במשנה הלא במשנה הנוסחא: "מי שענה את אברהם... את אבותינו... את יחזקאל..." אולם הנוסחא בהסליחה: "מי שענה לאברהם... ליצחק..." הלא הנוסחא במשנה היא על פי דקדוק הלשוני כי הפעל "ענה" בהוראת עניית דברים בא תמיד ביחס הפעל "את" [אקוזאטיב] כמו (בראשית לה ט) לאל העונה אותי ועוד רבים. כי ביחס שאליו [דאטיב] היא להוראת אחרת. להנבחה קול בשרה כמו עלי באר ענו לה. (במדבר כ"א י"ג) ענו לה בתורה (תהלים קמ"ד ז). וביחס שבו להעדר עדות כמו: וענתה כי צדקה (בראשית ל"א ל"ג) ועוד רבים כהנה וא"כ מה ראו על כנה לשנות בהסליחה. מי שענה לאברהם... ביחס שאליו ותוך כדי דבור לשנות את יחס שאליו ביחס הפעל לאמר: הוא יענו?

הנה הר"ק מרים במשנה הנוכחת: "מי שענה את אברהם... אבותינו... את יחזקאל... את אליהו... ליצחק..." וגו' ונוסחת דש"י אינה ברורה לפניה כי בברכה ראשונה הוא מרים. לאברהם... ובשנה "את אבותינו" ובשאר ברכות ספק בידענו אך ה"י נוסחתו הימנים מרים כפד מהלכות תענית בכל הברכות. א"ת (אך מוסף) "את מישהו" וזהו אבותינו הוא מרים "אבותיכם" המור א"ת בסיון תקע"ש מרים בברכה ראשונה "לאברהם" ובשאר ברכות. א"ת (נס הוא מביא את "מישה").

וספק בידו אם מיסדי הסליחה זו שלפנינו העתיקו אותה מהמשנה או מהסליחה הספרדית המתחלת: דעני לעני, דקחל ענה בכל פעם: ענינו, שכתוב בה: "דעני לאברהם אבינו בחר המזירה ענינו, ושאר דעני כאשר הוא לפנינו ואך בשינוים מעטים. ואפשר ישמחבר לא היה מונח עם "דעני לעני" מי שקבל תפלת העניים. כי אם מי שמנסים לעשות דצון העניים והעשוקים. כאשר מצונו בישעי ס"ה. כ"ד "מרים יקראו ואני אענה" ופעל "ענה" בהוראה זו הוא פעל עומה, וע"כ יכול לבוא אחריו יחס שאליו דהיינו שהקב"ה מסכים לעשות להם לטובתם.

הנה לא מצונו שאברהם היה מתפלל בחר המזירה על ה"י בנה וגם לא שמענו שיצחק היה שופך ישיבתו שיעמוד ה"י — אך הקב"ה קרא לאברהם כי לא יעשה לבנו מאומה וגם הודיע ליצחק ברכותיו וא"כ בהוראה זו נכון לומר: "מי שענה לאברהם... ליצחק..." וגם ביעקב נכון שפיר מי שענה ליצחק... דרמו בזה על המראה בחלומי שבו הודיע לו את ברכותיו לזרעו וכן "יש לומר על הדיבור בסליחה זו (ואין לדק על פרט שיצא מן הכלל).

ועל התרגום קשה לי כי על הקרא: לאל העונה אתי ביום צרה (בראשית